

УДК 338.124(477)

УКРАЇНА, ХРОНІКИ КРИЗИ (зима 2008–2009 років)

О. Ватаманюк

Львівський національний університет імені Івана Франка

Запропоновано огляд розвитку подій в економіці України у період розгортання гострої фінансової та економічної кризи взимку 2008–2009 рр. Ключову увагу приділено аналізу ситуації у фінансовій сфері і діяльності Національного банку України, “газовій війні” та проблемам, пов’язаним з продовженням кредитування України з боку МВФ.

Ключові слова: фінансова та економічна криза в Україні, знецінення гривні, Національний банк України, рефінансування банків, “газова війна”, кредит МВФ.

На початку зими, як і наприкінці осені, найбільш очевидним проявом проблем в економіці країни для більшості населення стало продовження зниження курсу гривні. На жаль, стабілізація гривні у перші дні листопада на рівні 5,78 грн за долар виявилася більш ніж короткочасною, і вже за тиждень падіння вітчизняної грошової одиниці відновилося. На кінець місяця курс знизився до позначки у 6,87 грн за долар, що означало знецінення гривні відносно долара упродовж осені на 42%.

У грудні національна грошова одиниця продовжила свій шлях униз. Станом на середину грудня офіційний курс знизився до рівня 7,47 грн за долар. Далі упродовж двох-трьох днів падіння гривні стало обвальним. У середу, 17 грудня, котирування на міжбанківському ринку зросли від рівня 8,04–8,30 грн за долар вранці до 8,94–9,34 грн за долар на момент закриття, а вже наступного дня сягнули 9,40–9,80 грн за долар. Водночас у четвер окремі банки та пункти обміну валют були готові купувати готівковий долар за курсом 9,8 грн за долар; продавали ж долар за 10,5–10,7 грн. За євро банки пропонували 12,5–14 грн, а продавали європейську валюту за 15–15,5 грн.

Відсутність адекватної реакції Національного банку на фактичний крах вітчизняної грошової одиниці не вкладалася у межі здорового глузду. На брифінгу 18 грудня прем’єр-міністр Ю.Тимошенко звинуватила Нацбанк в організації за потурання секретаріату президента спланованого обвалу гривні. За її словами, усе, що пов’язано з падінням курсу гривні – це сплановані спекулятивні операції, організовані за підтримки НБУ та декількох банків. Значна частина коштів, одержаних банками у межах програми рефінансування, спрямовувалася на валютний ринок, де окремі з них мали змогу купувати валюту безпосередньо у Нацбанку за курсом, нижчим від ринкового. Зокрема, за словами Ю. Тимошенко, банк “Надра”, за яким стоїть співвласник посередника на газовому ринку “Росукренерго” Д. Фірташ, отримав рефінансування в обсязі понад 7 млрд грн, скупив валюту і заробить на падінні гривні півмільярда доларів.

Імовірно, саме виступ прем’єр-міністра відіграв ключову роль у реальній зміні ситуації на краще. Вже 19 грудня надвечір банки та пункти обміну валют у Києві купували долар переважно за 7 грн (на 2 грн дешевше, ніж напередодні) і продавали за 9 грн (дешевше на 1,2 грн). Євро найчастіше купували за 10 грн (дешевше на 2 грн), а пропонували за 11,5 грн (дешевше на 3,5 грн).

Спробуймо далі неупереджено проаналізувати основні претензії до дій Національного банку в період драматичного зниження курсу національної грошової одиниці, зробивши спершу одне застереження. Упродовж більшої половини складних 1990-х років саме діяльність НБУ давала змогу зберігати надії на продовження реформ та поліпшення економічної ситуації в Україні. Виважена монетарна політика Національного банку була одним із ключових чинників відновлення і підтримання економічного зростання в Україні. Тим більшим є сьогоднішнє розчарування, а усі негативні висновки – особливо болючі, у тому числі й для автора особисто.

Як видається, стрімке розгортання фінансової кризи в Україні виявилось повною несподіванкою для фахівців Національного банку. Запровадження у жовтні мораторію на дострокове розірвання строкових депозитних угод було, за всієї його непопулярності, правильним рішенням. Згадаймо, що наприкінці 2004 року завдяки аналогічним заходам вдалося відвернути більш ніж реальну загрозу масового вилучення вкладів з банківської системи (тобто запобігти її краху) і упродовж короткого проміжку часу стабілізувати ситуацію. Проте цього разу діям НБУ бракувало, передовсім, послідовності та твердості. Не було зроблено практично нічого, щоб дати населенню достатній обсяг інформації, чітко пояснити необхідність ужитих заходів і їх тимчасовість.

Суперечливою та неефективною була політика Нацбанку стосовно визначення обмінного курсу національної грошової одиниці. У критичний період інтервенції на валютному ринку здійснювалися нерегулярно і виявилися очевидно недостатніми, курс гривні став швидко знижуватися. Як наслідок, буквально упродовж місяця-двох довіру до національних грошей було підірвано. Процес вилучення коштів з банківської системи та спрямування все більших обсягів готівки на придбання іноземної валюти почав набирати обертів.

Значною мірою ситуацію погіршувала провальна інформаційна політика у країні. Від початку 2008 року люди вже призвичаїлись до постійних атак на уряд з боку чиновників секретаріату президента. Проте коментарі і прогнози посадовців Національного банку, що сприймалися значно серйозніше, не давали жодних орієнтирів для ухвалення оптимальних рішень, а навпаки, сіяли розгубленість та невпевненість. Скажімо, в середині листопада один із заступників голови Нацбанку прогнозував, що до кінця року курс коливатиметься у межах 5,5–6,0 грн за долар. На початку грудня, коли курс сягав позначки 7 грн за долар, керівник групи радників голови НБУ заявляв про намір захищати курс на рівні 7,4–7,5 грн за долар. Натомість голова НБУ дозволив собі фактично знушальні стосовно громадян висловлювання, зазначивши, що курс справді може повернутися до позначки 6 грн за долар, якщо... населення поверне у банки 8 млрд доларів депозитних вкладів.

Водночас версія, що Національний банк втратив контроль за розвитком ситуації, є, у певному сенсі, сприятливою для НБУ. Значна частина експертів та банкірів вважає дії Нацбанку зумисними. З погляду особливо жорстких критиків, девальвація у таких масштабах спрямована, з одного боку, на підтримку експортерів, які сьогодні готові політично підтримати чинного президента, а з іншого – покликана спровокувати масове незадоволення діяльністю уряду. Національний банк відкрито звинувачують у перетворенні на комерційну структуру, яка допомагає “наближеним” заробляти на коливаннях курсу і на пільговому рефінансуванні.

На жаль, на користь такої версії є доволі вагомі аргументи. Очевидним (і почасти зрозумілим) є вперте небажання глави держави погодитись на відставку чинного голови Національного банку В.Стельмаха, незважаючи на наполегливі рекомендації законодавців (нагадаймо, що звільнити та призначити голову НБУ Верховна рада може лише за поданням президента). Загалом для оцінки ролі президента України у розвитку подій довкола Нацбанку доречно навести цитату Ю. Сколотяного з “Дзеркала тижня”, з яким важко не погодитись: “Всі заяви глави держави на валютно-курсову тему... робляться тільки з іміджевою метою, тобто щоб створити ілюзію про непричетність Віктора Андрійовича до нинішньої курсової вакханалії. А за наявності реального бажання, глава держави як людина, котра має вирішальний і незаперечний вплив на позицію глави Нацбанку, і один з небагатьох компетентних серед політиків фінансистів, давно зміг би не тільки розібратися, а й стабілізувати ситуацію. Але, вочевидь, доки не поміняється глава уряду, цього не станеться”.

Що стосується рефінансування банків, то станом на 15 грудня (напередодні обвалу гривні) його обсяги перевищили 40 млрд грн. Серед банків, які отримали найбільше коштів, два державні банки – Ощадбанк (4 млрд грн) та Укрексімбанк (1,408 млрд грн), а також низка великих комерційних банків – “Надра” (7,1 млрд грн), Промінвестбанк (6,03 млрд грн), “Приватбанк Дніпро” (3,41 млрд грн), “Фінанси та кредит” (2,698 млрд грн), Родовідбанк (2,172 млрд грн), Укрпромбанк (1,348 млрд грн), “Фінансова ініціатива” (1,285 млрд грн), Укргазбанк (1,228 млрд грн). Значну частину отриманих коштів справді було використано для спекулятивних валютних операцій, що стало сильним додатковим чинником тиску на національну грошову одиницю.

Представники менших банків до того ж наголошують, що НБУ враховує лише інтереси двох десятків найбільших банків і стверджують, що за одержання у процесі рефінансування кредитів за пільговими ставками “відкати” сягають 3,5–7,0%. Зовсім справедливим є їхнє обурення і прагнення до однакових правил гри для всіх учасників ринку. Водночас можна зрозуміти і намагання Нацбанку допомогти передовсім найбільшим банкам, оскільки банкрутство навіть одного з них спричинило б неймовірні проблеми для банківської системи країни. Натомість після ухвалення у середині лютого рішення про збільшення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб до обсягів понад 5 млрд грн, крах декількох середніх та невеликих банків не матиме, з погляду НБУ, особливо серйозних наслідків.

На фоні непослідовних і непрозорих дій Національного банку навіть почасти справедливо зауваження посадовців НБУ про негативний вплив на динаміку курсу гривні низки заходів урядової політики (сприяння імпорту, недостатня підтримка вітчизняних виробників тощо) не знаходять розуміння. Можна погодитися, що згаданий обвал курсу гривні зумовлений переважно психологічними та спекулятивними чинниками. Але ж саме Національний банк мав би мінімізувати спекуляції на валютному ринку і зробити все можливе та неможливе задля збереження довіри громадян до національної грошової одиниці! Можна сперечатися, наскільки адекватним заходом є відставка голови центрального банку країни в умовах глибокої фінансової та економічної кризи. Проте ще складніше, принаймні з погляду сторонніх спостерігачів, пояснити той факт, що голова Нацбанку за такої ситуації півтора місяці перебуває у відпустці.

Наприкінці року вже традиційно у центрі уваги опинилися проблеми, пов’язані з підписанням угод стосовно постачання російського газу в Україну та його транзиту у Європу. На початку жовтня прем’єр-міністр Ю. Тимошенко погодилася з російським візаві В. Путіним трирічний період переходу до ринкових цін на газ для України. Проте стрімке падіння цін на нафту (утричі проти липня 2008 року) внесло корективи у ці плани. Упродовж листопада-грудня російська сторона чинила постійний тиск на українських партнерів, оголошуючи завищені у 2,0–2,5 рази суми поточної заборгованості. Водночас представники Газпрому вели активну роботу у Європі, формуючи думку про неспроможність України вчасно розплатитися за газ і виконувати свої зобов’язання стосовно транзиту.

Однак росіяни очікували серйозне розчарування. Державні Ощадбанк та Укресімбанк надали Нафтогазу України необхідні кредити, НБУ продав йому півтора мільярди доларів, і за день до Нового року Нафтогаз повністю розрахувався за отриманий у 2008 році газ (хоча, згідно з умовами контракту, за газ, спожитий у грудні, мав заплатити до кінця січня 2009 р.). Ймовірно, Росія не відреагувала на принципову зміну ситуації (за наявності боргу перед Газпромом позиція української сторони була б однозначно програвною) і діяла згідно з попереднім планом. Відтак в останній день року сторонам не вдалося остаточно узгодити всі спірні питання (згодом, відповідальність за зрив переговорів поклали на групи впливу, пов’язані з власниками посередника на газовому ринку компанії “Росукренерго”). Чи не єдиним позитивним моментом у цій ситуації стала спільна заява президента та прем’єр-міністра стосовно постачань і транзиту російського природного газу.

Першого січня Газпром припинив постачання газу в Україну. З наступного ж дня почалися звинувачення української сторони у крадіжці газу (Україна використовувала незначну частину обсягів транзитного газу для забезпечення його прокачування в Європу, про що робила щоденні офіційні повідомлення; понад те, чинними угодами передбачалося право української сторони у разі потреби використовувати більше газу, ніж законтраковано). Упродовж декількох днів Газпром зменшував обсяги транзитного газу для європейських споживачів і вранці 7 січня остаточно припинив транзит газу через Україну.

За деякими повідомленнями, російське керівництво переконали у тому, що після повного припинення постачання газу Україна не протримається більше одного-двох днів. Річ у тім, що у зв’язку з особливостями вітчизняної газотранспортної системи, російський газ, який надходить через східні кордони, використовують для забезпечення споживачів на сході України, а в Європу подають газ з підземних газосховищ поблизу західного кордону. Тому можна лише захоплюватися рівнем фаховості українських газівників, які зуміли втримати ситуацію і у найстишліший строк повернули газові потоки у реверсному напрямку. Водночас треба віддати належне і уряду, який чи

не вперше забезпечив наявність вагомих запасів газу у газосховищах, що безумовно посилило позиції української сторони і її здатність протистояти шантажу з боку партнерів по переговорах. Відтак російський газовий бліцкриг фактично зазнав невдачі.

Від самого початку конфлікту обидві сторони активно апелювали до Європи. Усі дії російської сторони супроводжувалися дуже потужною інформаційною підтримкою, тоді як українці (на жаль, традиційно) часто виглядали доволі безпорадними. Проте навіть за цих умов вина Росії за загострення ситуації була очевидною для неупереджених спостерігачів. Попри палке бажання європейців не втручатися у “корпоративний конфлікт між Газпромом і Нафтогазом” – саме таку зручну формулу спочатку обстоювали багато європейських країн – після припинення постачання газу вони змушені були реагувати. За активної участі європейських посередників після кількадечної епопеї 12 січня було узгоджено Тристоронній протокол про правила процедури з моніторингу транзиту газу через Україну.

Однак і після початку роботи іноземних спостерігачів Газпром не відновив транзит газу через Україну. Упродовж п’яти днів російська сторона подавала заявку на прокачування порівняно незначної кількості газу одним заздалегідь нереальним маршрутом – задля цього довелося б відключити газопостачання п’яти східних областей України. Лише вночі 20 січня після багатогодинних переговорів за безпосередньої участі прем’єр-міністрів обох країн було досягнуто угоди.

Згідно з підписаними домовленостями, ціна газу для України визначатиметься за спеціальною формулою (прив’язуватиметься до динаміки цін на нафтопродукти) і становитиме, з урахуванням отриманої на 2009 рік знижки у 20%, 360 доларів США за тисячу кубометрів газу у першому кварталі. Ця ціна переглядатиметься щотири місяці і, за попередніми розрахунками, знижуватиметься у наступні три квартали відповідно до 270, 219 та 162 доларів за 1 тис. м³. У відповідь на отриману знижку Україна зберігає на 2009 рік ставку транзиту на рівні 1,7 долара за тисячу кубометрів газу на 100 км. За урядовими оцінками, середньорічна ціна газу для України становитиме 228,8 долара за 1 тис. м³. Таке зниження ціни досягається за рахунок придбання за пільговою ціною (154 долари за 1 тис. м³) 11 млрд кубометрів газу з вітчизняних газосховищ, забраного російським монополістом у газового посередника “Росукренерго” в оплату його боргу у 1,7 млрд доларів. Водночас згаданого посередника усувають з ринку і переходять на прями контракти між Газпромом та Нафтогазом України.

З наступного ж дня після підписання газових угод почалося активне їх коментування (зауважмо, що тексти угод офіційно не оприлюднені і стали відомими лише з публікацій інтернет-ресурсів). Упродовж декількох тижнів політики, економісти, газівники і незалежні експерти активно обговорювали переваги та недоліки вибору базових формул визначення ціни газу і ставки транзиту та вихідних параметрів цих формул, потенційні загрози появи на вітчизняному газовому ринку дочірньої компанії російського монополіста “Газпромзбут Україна”, тонкощі оплати технологічного газу для прокачування газу в Європу, можливі закулісні домовленості, пов’язані з досягнутими угодами та їх вплив на інтереси національної безпеки України тощо.

Очевидно, що за умов непримиренної боротьби за владу в Україні, коли усі прагнуть використати зовнішні чинники передовсім задля досягнення власних цілей, російська сторона апоріорі отримує перевагу на переговорах і вміло її використовує. З-поміж багатьох справедливих закидів стосовно газових угод виокремити варто такий: економічно обґрунтована ставка транзиту становить 5,11 доларів за тисячу кубометрів газу на 100 км, відтак втрати України унаслідок її заниження сягнуть у поточному році 5,7 млрд доларів. Проте складно сприймати навіть почасти справедливую критику з боку президента та його секретаріату. Не можна не згадати, що саме чинний президент ще у січні 2005 року повністю усунув уряд від контролю за сферою газопостачання; саме призначений президентом голова Нафтогазу О. Івченко запропонував Росії переглянути угоди, згідно з якими упродовж п’яти років Україна мала отримувати природний газ за ціною 50 доларів за 1 тис. м³; той самий О. Івченко (нагороджений, до речі, вже у цьому році орденом “За заслуги”!) у січні 2006 року погодився на розмежування питань визначення ціни газу та ставки транзиту і підписав низку не вигідних для України довгострокових документів (про які тодішній прем’єр-міністр Ю. Єхануров дізнався лише через два тижні), що суттєво погіршило вихідні переговорні позиції України у майбутньому.

З огляду на невідповідність умов договорів, одержаних “у спадок” від попередників, та потужний тиск з боку європейських країн, українській стороні важко було сподіватися на особливі успіхи на газових переговорах. Тому, як видається, можна погодитися з оцінкою газових угод, яку дала ще “за гарячими слідами” одна з провідних вітчизняних оглядачів Ю. Мостова: “Це компроміс, де Ю. Тимошенко у росіян вирвала все можливе. А В. Путін зберіг за Росією все необхідне”. До основних позитивів можна віднести усунення посередника, присутність якого переводила проблеми з економічної площини у політичну, та перехід до формульного ціноутворення – як перший крок у правильному напрямку. Основні загрози, що почасти вже засвідчив подальший розвиток подій – непевність фінансового становища Нафтогазу в умовах кризи та деякі сумнівні стосовно правової бездоганності актів відчуження газу “Росукренерго” та придбання його Нафтогазом.

Аналітики наводять перелік цілей, які, ймовірно, переслідував Газпром, загострюючи ситуацію довкола транзиту газу через Україну. До тактичних завдань відносять прагнення Москви показати Європі, що їй не варто очікувати різкого зниження цін на природний газ, навіть після трьохкратного падіння цін на нафту, а також намагання дорожче продати газ із сховищ у Європі. Дві основні стратегічні цілі – активізація підтримки європейськими країнами побудови газогонів в обхід України (“Північний потік” та “Південний потік”) і отримання надвигідних умов продажу газу та його транзиту через територію України.

З огляду на подальший розвиток подій, важко говорити про помітні успіхи у реалізації цих завдань. Більшість країн Європи покладають вину за зрив газопостачання однаковою мірою на Україну та Росію. Багато політиків і фахівців відкрито зазначають, що припинення Росією постачання і транзиту газу було насправді викликом не Україні, а Європейському Союзу. “Північний потік” залишається одним з європейських пріоритетів, хоча Польща, Швеція, країни Балтії наголошують на необхідності серйозної екологічної експертизи як умови надання дозволу на його прокладання. “Південний потік” не одержав загального схвалення європейців, натомість значно активізувалися зусилля задля просування ідеї газогону “Набукко”, яким транспортуватимуть середньоазійський газ в обхід Росії. Зважаючи на знецінення акцій Газпрому на 75% проти липня минулого року, обсяги корпоративної заборгованості російського газового монополіста (за оцінками, близько 50 млрд доларів США) та оголошену нещодавно вартість двох згаданих російських проектів (відповідно, 7,5 і 19–24 млрд євро), ймовірність реалізації останніх у найближчий час експерти оцінюють більш ніж стримано.

Наприкінці січня загальну увагу привернула публікація на одному з інтернет-сайтів доповідної записки міністра фінансів В. Пинзеника “Щодо критичного розвитку економічної ситуації в Україні та Державного бюджету України на 2009 рік”, датованої ще шостим січня. У документі стверджувалося, що країна увійшла у надзвичайно серйозну та глибоку кризу. Обсяг промислового виробництва у жовтні і листопаді знизився на 19,8 і 28,6% проти відповідних місяців 2007 року; падіння ВВП у листопаді становило 14,4% проти листопада 2007 р. Вже у листопаді і грудні з’явилися серйозні проблеми з наповненням бюджету. Відтак реальні доходи зведеного бюджету 2009 року можуть виявитися на чверть меншими від запланованих. Міністр фінансів наголошував, що запас міцності у країні наближається до нуля, все більше життєво важливих систем України баланують на грані можливого; необхідні чесна і відкрита розмова з народом, політична консолідація та негайне ухвалення реального бюджету. З погляду В. Пинзеника, “через місяць, два, за відсутності адекватних дій, ситуація буде керувати країною”.

Прес-служба Кабінету Міністрів поспішила заперечити автентичність документу, назвавши його “сфальсифікованою провокацією”. Натомість текст заяви В. Пинзеника на сайті Міністерства фінансів і свідчення декількох урядовців дають усі підстави вважати його справжнім. Тут доречно згадати, що наприкінці 2008 року був цікавий прецедент – уперше бюджет у парламенті представляв не міністр фінансів, а перший віце-прем’єр О. Турчинов. Офіційна версія полягала у тому, що міністр перебував у лікарні. Водночас ще тоді було відомо про категоричну незгоду В. Пинзеника з формуванням бюджету на основі прогнозу стосовно зростання ВВП на 0,4%, коли альтернативні оцінки передбачали його зниження на 3–7%. Зрештою, на фоні заяв прем’єр-міністра про доцільність перегляду бюджету не раніше травня, міністр фінансів 12 лютого подав у відставку. Як вказувалося у його заяві, основними професійними підходами на цій посаді для нього були “збалансований бюджет, мінімальний розмір його дефіциту, обмеження життя в борг,

неемісійні джерела фінансування дефіциту". В. Пинзеник зазначав, що за нинішніх умов професійна позиція міністра фінансів стала заручником політики; змінити цю ситуацію він не може, відтак подальше перебування на посаді не має сенсу. Невдовзі Верховна Рада прийняла відставку міністра фінансів.

Поза тим, ситуація з виконанням бюджету у січні виявилася справді дуже напруженою. Станом на 26 січня державний бюджет за доходами було виконано лише на 44,5%. Натомість 31,3% доходів загального фонду держбюджету забезпечено в останній розрахунковий день місяця (30 січня) – за кошти, перераховані Національним банком (1 млрд грн) і податку на додану вартість від розмитнення колишнього газу "Росукренерго" (1,98 млрд грн). Недоброзичливці уряду при цьому наголошують, що НБУ мав перечислити ці кошти зі свого прибутку за результатами першого кварталу; позаяк жодного прибутку за січень Нацбанк не мав, то ці гроші – звичайна емісія. Подібно, дуже неоднозначним виявився і процес наповнення бюджету у лютому. У перші дні березня президент і прем'єр попередньо домовилися про внесення змін до бюджету за результатами першого кварталу (тобто у квітні-травні).

Дуже складною залишається ситуація в реальному секторі економіки. За даними Держкомстату, спад промислового виробництва в січні 2009 року становив 34,1% проти січня 2008 року і 16,1% проти грудня 2008 року; у тому числі в хімічній і нафтохімічній промисловості – 49,6% (січень до січня), у металургії – 46%, у машинобудуванні – 58,3%. За оцінками, ВВП країни зменшився приблизно на 20% проти січня 2008 року. Ці цифри виглядають катастрофічно, водночас, за деякими оцінками, реальний стан справ все ж не настільки поганий. З одного боку, ситуація значно різниться у різних галузях та підгалузях; скажімо, в металургії ситуація у грудні та січні поступово поліпшувалася, за словами мера Донецька наприкінці лютого металургійні підприємства міста були завантажені на 90–95%. З іншого, – індекс цін виробників за вересень-грудень попереднього року зменшився на 13,5%, тобто темпи зменшення фізичного обсягу вироблених товарів є помітно нижчими, ніж темпи падіння вартісних показників виробництва.

Кількість безробітних на кінець січня–середину лютого практично стабілізувалася у межах 930–935 тис. осіб. Водночас експерти прогнозують невдовзі нову хвилю скорочень у промисловості, торгівлі та сфері послуг. За даними Федерації роботодавців України, станом на кінець лютого в неоплачуваних відпустках перебувало 1,5 млн працівників, а в режимі неповного робочого дня чи скороченого тижня працювало ще 1,4 млн осіб.

У середині лютого Міжнародний валютний фонд припинив виділення Україні другого траншу кредиту у межах програми, узгодженої наприкінці жовтня минулого року. Основні претензії МВФ стосувалися необхідності визнання урядом реального макроекономічного прогнозу на 2009 рік, відповідної корекції бюджету та ухвалення нового пакету антикризових заходів. Зокрема, за оцінками фахівців Фонду, ВВП України у поточному році знизиться на 8% за інфляції у 16%. Зважаючи на погіршення ситуації, МВФ вже не наполягає на бездефіцитності бюджету, а погоджується на рівень дефіциту у 1,0–1,5% ВВП, заперечуючи лише проти залучення для його фінансування коштів Національного банку. Для зниження дефіциту бюджету, обсяг якого оцінюють приблизно у 50 млрд грн, МВФ пропонує, передовсім, скоротити державні видатки і підвищити внутрішню ціну на природний газ.

Небажання Уряду зменшувати соціальні видатки і підвищувати комунальні тарифи напередодні президентської виборчої кампанії є абсолютно зрозумілим. Водночас треба зазначити, що для боротьби з сьогодишньою кризою уряди багатьох країн радикально збільшують свої видатки, не переймаючись особливо обсягом дефіциту бюджету. Достатньо навести декілька цифр: бюджетний дефіцит США у 2009 році сягне астрономічної суми у 1,75 трлн доларів і перевищить 12% ВВП; у Росії дефіцит бюджету становитиме приблизно 8% ВВП; дефіцит бюджету у Китаї зросте у 9 разів порівняно з попереднім роком і досягне позначки у 3% ВВП. Правда, задля справедливості треба додати, що згадані країни не звертаються з проханням про позику до Міжнародного валютного фонду.

У пошуках джерел фінансування бюджетного дефіциту український Уряд звернувся до декількох іноземних держав, проте реальні консультації відбулися лише з Російською Федерацією. Прагнення отримати у Москві кредит у 5 млрд доларів США викликало шквал звинувачень на адресу Уряду, оскільки спричинили небезпідставні побоювання, що така угода буде пов'язана з

низкою політичних та економічних поступок з боку України. Втім, ці переговори завершилися безрезультатно.

Упродовж наступних двох тижнів МВФ ще пом'якшив свою позицію. На кінець лютого основні вимоги Фонду зводилися до наявності повністю легітимного керівництва (а не виконавців обов'язків) у НБУ та міністерстві фінансів, відмови уряду від посягань на незалежність Нацбанку та публічного зобов'язання України виконувати критерії угоди з МВФ. Це дало підстави багатьом оглядачам стверджувати, що Фонд зацікавлений у продовженні співпраці не менше за Україну. У перші дні березня до МВФ було відправлено листа за підписами президента, прем'єр-міністра та голови НБУ, у якому викладено узгоджену позицію стосовно продовження співпраці з цією установою. Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко очікує одержання другого траншу кредиту МВФ у квітні.

Складним залишається стан справ у банківській системі України. Певну надію вселяють результати діагностики НБУ сімнадцяти найбільших банків країни, на які припадає приблизно дві третини загальної суми активів банківської системи. Їх потреба у додатковій капіталізації виявилася помітно меншою, ніж прогнозувалося – у межах 22–24 млрд грн. Власники значної більшості цих банків готові самостійно вирішувати проблему нарощування їх капіталу.

Доволі драматично розвивалася ситуація довкола Промінвестбанку. Упродовж двох місяців потенційні інвестори не змогли виконати взяті зобов'язання, і 11 грудня з'явилася постанова НБУ, яка передбачала початок націоналізації цього банку. Проте ситуація вчергове змінилася, і у січні власником 75% акцій Промінвестбанку став російський “Внешкеонобанк”. На початку лютого росіяни відкрили кредитну лінію на 1 млрд доларів США; до кінця цього ж місяця вже надійшли два транші загальною сумою 715 млн дол. Наприкінці лютого НБУ пообіцяв невдовзі скасувати тимчасову адміністрацію у Промінвестбанку.

За менш оптимістичним сценарієм розвиваються події у декількох інших великих банках. У січні були зірвані збори акціонерів банку “Надра”, що поставило під сумнів плани стосовно придбання його групою Д. Фірташа. Згодом уряд заблокував продовження рефінансування цього банку з огляду на звинувачення його у спекуляціях на валютному ринку наприкінці минулого року. Після певних зволікань НБУ запровадив у банку “Надра” тимчасову адміністрацію. Сьогодні все більш реальною видається рекапіталізація “Надр”, а також Укрпромбанку, за рахунок держави. Наприкінці лютого стало відомо, що ще один з банків першої двадцятки – Родовідбанк – передасть у власність держави не менше 50%+1 акцій статутного капіталу.

Загалом, станом на початок березня тимчасова адміністрація НБУ діяла у дев'яти банках. Відплив коштів з банківської системи лише у січні перевищив 18 млрд грн, за три тижні лютого – ще 12 млрд грн, а від початку кризи сягнув 86 млрд грн. Рефінансування банків з боку НБУ становило понад 79 млрд грн. За два місяці 2009 року золотовалютні резерви Національного банку зменшилися на 16% до 26,5 млрд дол. Натомість на руках у населення, за оцінками голови Наглядової ради НБУ П. Порошенка, зосереджено від 30 до 50 млрд доларів. Легко бачити, якої шкоди, з одного боку, завдає економіці втрата довіри населення до банківської системи, та які колосальні потенційні можливості, з іншого, відкриваються у разі залучення хоча б половини цих коштів у фінансову систему країни.

В останній декаді лютого спостерігалася ще одна хвиля знецінення гривні. Попри наявність низки об'єктивних чинників (відтермінування чергового траншу МВФ, дефіцит бюджету і невизначеність шляхів його фінансування) основною причиною тимчасового падіння гривні на міжбанку до позначки у 9 грн за долар знову стали спекуляції на валютному ринку. Питання про те, чи нестиме хоч хтось і хоч якусь відповідальність за це, традиційно залишається риторичним. Натомість на початку березня прес-служба Державної податкової адміністрації оприлюднила інформацію, яка у цивілізованому суспільстві стала б справжньою “бомбою”. Отже, упродовж 2008 року “з метою незаконного виведення валюти за кордон і для проведення спекулятивних операцій на валютному ринку” вітчизняні банки придбали майже 17,5 млрд доларів США! Без коментарів.

На фоні подібних повідомлень достатньо зваженими видаються прогнози стосовно курсу національної грошової одиниці на 2009 рік. За оцінками МВФ, з якими погоджується голова Наглядової ради НБУ П. Порошенко, середньорічний курс становитиме 8,6 грн за долар США. Національний банк очікує знецінення гривні упродовж року на 30%, тобто до рівня 10 грн за долар. Якщо абстрагуватися від малоімовірних апокаліптичних передбачень (середньорічний курс – 12 грн

за долар, пік курсу до 15 грн за долар у травні–липні), то більшість прогнозів окреслюють межі коливання курсу у діапазоні 8,5–11,0 грн за долар. Зауважмо, що знаходяться і (нечисленні) оптимісти, які вірять у зміцнення курсу до 7,5–7,7 грн за долар після одержання чергового траншу МВФ.

Прогнози стосовно динаміки реального сектору економіки також помітно різняться. За оцінками керівника групи радників голови НБУ В. Литвицького, у разі реалізації ефективних дій для протидії інфляції та стабілізації курсу гривні, дно падіння може бути досягнуте у середині четвертого кварталу поточного року, а до кінця першого півріччя 2010 року відновиться зростання ВВП. Директор Інституту економіки та прогнозування НАН України академік В. Геєць прогнозує зниження ВВП за підсумками року у доволі широких межах – від 3 до 10% за інфляції у 15–20%.

Натомість більшим оптимістом є академік А. Гальчинський. За його оцінками, вже у січні стали цілком очевидними передумови поступового уповільнення темпів падіння виробництва; у другому півріччі ситуація може вирівнятися і за результатами року зміна ВВП становитиме плюс-мінус 1%. А. Гальчинський також вважає, що є всі підстави для утримання річної інфляції на рівні до 10%, і не очікує відчутного зниження курсу гривні. Правда, умовами реальності свого прогнозу він називає здійснення виваженої політики у соціальній сфері, відчутне скорочення усіх бюджетних видатків, проведення кваліфікованої монетарної політики і відмову від ескалації політичного протистояння та логіки боротьби на знищення.

Сповна наситившись фактами і цифрами стосовно складності економічних проблем в Україні, погляньмо, що ж робиться у світі. З певним здивуванням доведеться відзначити, що й тут ситуація не набагато краща. Як практично одногосно стверджують провідні оглядачі, щорічний економічний форум у Давосі засвідчив розгубленість світової економічної та політичної еліти перед невідомістю прийдешнього. Замість формування конкретного глобального плану боротьби з кризою справа обмежилася аналізом розвитку подій, обміном думками і “залізанням ран”. Багато говорили про занепад американської моделі розвитку і важливість державного регулювання економіки. Загалом же, згідно з одним влучним висловлюванням, цей форум виявився, у певному сенсі, лише “колективним сеансом психоаналізу”.

Розвиток подій у новому році не дає підстав для оптимізму, радше навпаки. Популярним залишається такий прогноз: невідомо, як саме змінюватиметься ситуація, але відомо, що вона ще погіршуватиметься. За оцінками колишнього голови Федеральної резервної системи США П. Волкера, стан справ у світовій економіці може погіршуватися помітно швидшими темпами, ніж навіть за часів Великої депресії. На підтвердження цієї думки доречно навести лише декілька промовистих цифр: ВВП США у четвертому кварталі 2008 року знизився на 6,3%, а американські фондові індекси на кінець лютого впали до мінімальних позначок за останні 12 років; у Японії індекс промислового виробництва у січні знизився на 10%; згідно з прогнозами, виробництво автомобілів у Європі у 2009 році зменшиться на 25%.

Якщо ще два-три місяці тому, згідно з більшістю прогнозів, передбачалося зростання світової економіки у 2009 році на скромний 1%, то за нинішніми оцінками фахівців ООН, Міжнародного валютного фонду та Світового банку зменшення світового ВВП у поточному році може сягнути 0,5–1,7%. Завершення спаду у світовій економіці прогнозують до кінця 2010 року.

Дещо суперечливою краплею оптимізму після всього сказаного можна вважати таке повідомлення: фахівці рейтингового агентства *Standard & Poor's* передбачають можливість “достатньо швидкого” відновлення економіки України у наступному році за рахунок експорту після різкого падіння ВВП у поточному році (зростання ВВП у 2010 році на 4,5% проти падіння на 12% у 2009 році).

Березень, упродовж якого стаття готувалася до друку, видався (позірно?) порівняно спокійним місяцем. Курс гривні залишався стабільним, а обсяги вилучення депозитів з банківської системи помітно зменшилися. Повністю і у належні терміни виплачено пенсії; заборгованість із виплати зарплати дещо зросла, проте (у межах країни загалом) далека від критичних значень. Масових звільнень і відмов від сплати кредитів, які багато хто прогнозував саме на початок весни, поки-що не спостерігалось. Переговори про продовження кредитування МВФ тривають, хоча вирішальні кроки все відкладаються. Після стрімкого зростання у другій половині місяця американських фондових індексів їх приклад стримано наслідував і вітчизняний фондовий ринок. Водночас абсолютна більшість прогнозів на найближче майбутнє залишаються песимістичними.

Натомість наприкінці березня у Брюсселі відбулася подія, потенційні далекосяжні наслідки якої сьогодні ще складно повністю усвідомити. Європейський Союз та Україна 23 березня підписали декларацію, яка відкриває шлях до одержання коштів ЄС для модернізації вітчизняної газотранспортної системи за збереження її у власності нашої держави. Більше того, підписаний документ допускає майбутнє розширення пропускної здатності газотранспортної системи України майже на 50%, що потребуватиме 5,5–6,0 млрд євро. Це фактично усуватиме сенс побудови російських газогонів в обхід України, сумарна проектна вартість яких, нагадаємо, сягає понад 30 млрд євро.

Чи не найбільш красномовним свідченням ваги цієї події стала реакція на неї Росії. Російська делегація демонстративно покинула місце проведення конференції; наступного дня Москва відтермінувала “до з’ясування всіх обставин” плановану зустріч прем’єр-міністрів Росії та України. Упродовж тижня російські високопосадовці та чиновники Газпрому лякали Європу “непередбачуваними наслідками” згаданої декларації і можливістю перегляду засад взаємовідносин між ЄС та Росією. Справді, навряд чи хто-небудь у Росії міг прогнозувати саме такі наслідки січневої газової війни.

Звичайно, сьогодні підписаний документ залишається лише декларацією про наміри. З одного боку, складно сказати, наскільки послідовною і консолідованою виявиться позиція європейців надалі. З іншого, – реалізація навіть частини можливостей, створених декларацією, потребуватиме дуже серйозних, скоординованих і системних зусиль української влади. У будь-якому разі Європа зробила важливий крок назустріч Україні. Спроможеться Україна на реальні кроки у відповідь чи тупцюватиме на місці, переминаючись з ноги на ногу і остерігаючись братнього стусана у спину – залежить, передусім, від нас.

UKRAINE, CRISIS CRONICLES (Winter 2008–2009)

O. Vatamaniuk

Ivan Franko National University of Lviv

The review of economic developments in Ukraine during the period of strong financial and economic crisis in winter 2008–2009 is proposed. The main attention is paid to the analysis of situation in financial sphere and National bank of Ukraine activities, to the “gas war” and to the problems, connected with further IMF credits for Ukraine.

Key words: financial and economic crisis in Ukraine, hryvna’s depreciation, National bank of Ukraine, bank’s refinancing, “gas war”, IMF credit.

УКРАИНА, ХРОНИКА КРИЗИСА (зима 2008–2009 гг.)

О. Ватаманюк

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Предложен обзор развития событий в экономике Украины в период развертывания острого финансового и экономического кризиса зимой 2008–2009 гг. Ключевое внимание уделено анализу ситуации в финансовой сфере и деятельности Национального банка Украины, “газовой войне” и проблемам, связанным с продолжением кредитования Украины со стороны МВФ.

Ключевые слова: финансовый и экономический кризис в Украине, обесценивание гривни, Национальный банк Украины, рефинансирования банков, “газовая война”, кредит МВФ.